

המגדלור

אתגרי הדמוקרטיה הליברלית

DE M O C R A C Y
AU T

מקבץ מערכי יסוד | תשפ"ד

הקדמה

בשנים האחרונות אנחנו עדים למגמה הולכת וגוברת ברחבי העולם המערבי של ערעור ואתגור הדמוקרטיה הליברלית, על מוסדותיה ותפיסותיה. בישראל מתקיימת מערכה שלא הוכרעה עדיין, על דמותה של הדמוקרטיה הישראלית, בתוכה ניתן להבחין בבירור בשחיקתה של הדמוקרטיה ובהיחלשות התשתית החברתית, הכלכלית והפוליטית התומכת בקיומה.

בתוך כך, הולך ומתבהר כי למיעוט העיסוק בתפיסת העולם הדמוקרטית-ליברלית ומקורותיה, במערכת החינוך ובשיח הציבורי בישראל, יש תרומה לא מבוטלת לתהליכי השחיקה שלה. מערכי היסוד של "אתגרי הדמוקרטיה הליברלית" נועדו לצרכי הוראה והדרכה, לשם הכרות מעמיקה ושיטתית עם מקורות הדמוקרטיה, הבסיס הערכי עליו היא עומדת, והאתגרים שניצבים בפניה מיסודה.

המערכים נועדו לצייד את החניכים והחניכות בכלי ניתוח שיאפשרו להם לבקר את השיח הפוליטי האקטואלי, מתוך הבנה עמוקה של סוגיות היסוד הדמוקרטיות-ליברליות, ומתוך כוונה להרחיב את הדמוקרטיה הישראלית ולהפוך אותה לשוויונית יותר, מכילה יותר, וצודקת יותר.

המטרות

1. הכרות עם הבסיס הערכי וההיסטורי של תפיסת הדמוקרטיה הליברלית
2. בירור יסודותיה של הדמוקרטיה הליברלית הישראלית מאז 1948
3. עמידה על אתגריה הנוכחיים של הדמוקרטיה הליברלית, והכלים להתמודד איתם
4. חיבור פנימי ורגשי לתפיסת העולם והתרבות הדמוקרטית
5. עיצוב עמדה לגבי תפקידנו במשבר הנוכחי של הדמוקרטיה בישראל

פותח במשותף עם בית יגאל אלון

מקורות הדמוקרטיה על רגל אחת

הדמוקרטיה היא לא רק צורת משטר מכנית, אלא ניסיון לאפשר לאדם לממש תכליות של חירות, סולידריות, ומימוש האנושיות.

סיפור מארגן

היכרות עם המקורות הרעיוניים של הדמוקרטיה מחייבת צלילה לטקסטים. האילנות הגבוהים שעליהם אנחנו נתלים במשבצת הזו – אפלטון, אריסטו, מונטסקייה, רוסו, לוק, מגילת הזכויות של ג'פרסון, המהפכה הצרפתית, אברהם לינקולן, ג'.ס. מיל ואחרים – ראו את האורות והצללים של הדמוקרטיה. הם לא רק שיבחו אותה, אלא גם מנו את חסרונותיה. מטרת הדיון היא להקנות עומק רעיוני לדמוקרטיה, ולאתגר את החשיבה עליה.

מהלך

פתיחה: קוראים במליאה או בקבוצות קטעים על מהותה של הדמוקרטיה. מומלץ להנחות את המשתתפים לתמצת כל פסקה לעיקרון דמוקרטי אחד, עד חמש מילים. העקרונות מנוסחים כבר בדף המקורות, חשוב להסיר את הכתוב לפני הדפסה.

לב המשבצת: טקסט של רוסו על מהותה וערכה של הדמוקרטיה, מתוך 'האמנה החברתית'.

סיכום: מצגת על התקדמותה של הדמוקרטיה ב-300 השנה האחרונות – המאבק על הרחבת זכות הבחירה (מצגת).

שאלה מאתגרת: מהם החסרונות של השיטה הדמוקרטית הנוכחית, ואיך אפשר להתמודד איתם?

מקורות תוכן

*קטעי קריאה על מהותה של הדמוקרטיה: אפלטון, אריסטו, דה-טוקוויל, לוק, הצהרת זכויות האדם והאזרח (1793), נאום גטיסברג.

*רוסו – על האמנה החברתית

*מצגת: ציר זמן של הרחבת זכות הבחירה

פותח במשותף עם בית יגאל אלון

מהותה של הדמוקרטיה

דמוקרטיה - עקרונות מכוננים

"הואיל והממשל אצלנו איננו בידי מעטים, כי אם בידי הכול, על כן נקראת חוקתנו בשם דמוקרטיה."

נאום ההספד של פריקלס, מנהיג אתונה במאה החמישית לפנה"ס

בסיס הדמוקרטיה היוונית

"בהיות בני האדם חופשיים, שווים ועצמאיים מטבעם, אי אפשר להוציא אף לא אחד מהם ממצב זה ולהכפיפו למרות פוליטית של אחר בלא הסכמתו. אין אדם יכול לשלול מעצמו את חירותו הטבעית ולאסור עצמו בכבלי החברה האזרחית אלא באמצעות הסכמה עם בני אדם אחרים לחבור ולהתאחד לקהילה למען חיים נוחים, בטוחים ושלווים בצוותא."

ג'ון לוק, מצוטט אצל בנימין נויברגר, "דמוקרטיה ודיקטטורות" עמ' 41

מתי מותר להגביל חירות

החוק הוא ביטוי רצונו של הכלל. כל האזרחים זכאים להשתתף אישית, או על-ידי נציגיהם, בחקיקתו. זוהי [חובה] כי חוק אחד ישרור למען הכול [...] מאחר שכל האזרחים שווים הם בעיניו, הריהם זכאים, כמו כן, לבוא על כל מעלות השררה, המשרות והכהונות הציבוריות, כי כושרם וללא כל הפליה שלא מכוח מידותיהם וכישרונותיהם.

מתוך הצהרת זכויות האדם והאזרח (השלב הראשון של המהפכה הצרפתית), סעיף 6, 1789

עיקרון האוניברסליות של החוק

רצון העם הוא היסוד לסמכותה של הממשלה. העם יביע את רצונו בבחירות כשרות הנשנות לעתים מזומנות, לפי זכות בחירה כללית ושווה ובהצבעה חשאית, או לפי סדר של בחירה חופשית כיוצא בזה.

מתוך "ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם" של ארגון האומות המאוחדות, 1948, סעיף 21

רצון העם הוא מקור הלגיטימציה לשלטון

הדמוקרטיה היא שיטת הממשל היחידה המבוססת על ההנחה כי לכל אדם זכות שווה להשתתף בעיצוב פני החברה בה הוא חי. הנחת יסוד זו, בדבר שוויון זכותם של כל בני-האדם להשפיע על עיצוב פניה של חברתם, היא בעצם נקודת המוצא המוסרית ההכרחית לכל חשיבה דמוקרטית, לכל הכרה דמוקרטית, ולכל מציאות דמוקרטית. כל המשטרים המכונים על-ידינו דמוקרטיה הם בעצם סוגים שונים של הסדרים שנועדו לבטא הנחת יסוד זו, ולאפשר תפעול תקין של החברה תוך קבלתה.

מי שאיננו מקבל הנחה זו – איננו תומך בסדר דמוקרטי. למשל, מי שסבור כי בן אצילים ראוי להשפיע על עיצוב פני חברתו יותר ממי שאיננו אציל – איננו דמוקרט. אלה שחושבים כי הבקאים ברזי הדת או הגדולים בתורה, או המודעים יותר לתהליכים ההיסטוריים, או בעלי העור הלבן, וכל כיוצא באלה תכונות נעלות, ראויים למעמד עדיף בתהליך קבלת ההחלטות הקובעות את גורל החברה – אינם דמוקרטיים. חברה שקובעת את שלטונה על יסוד ההנחה כי יש בני-אדם ראויים יותר, ואחרים ראויים פחות, ליטול חלק בתהליכי עיצובה – איננה דמוקרטית.

עקרון הזכות השווה לכל אזרח לעצב את החברה

זכותו של כל אדם להיות שותף שווה לכל האחרים בקביעת גורלה ודמותה של החברה שבה הוא חי היא זכות מובנת-מאליה, ראשונית, ובלתי ניתנת להכחשה בכל חברה דמוקרטית. כל שאר הזכויות, לרבות הזכות להיות רוב ולמשול בשם כך, נובעות מזכות זו.

גדי יציב, מתוך "הדברים בשפת ליבם", עמ' 48-49

בלא רסן של בלמים חיצוניים, ירדה כל יחיד – או קבוצה של יחידים – באחרים.
ג'יימס מדיסון, הנשיא הרביעי ומן האבות המייסדים של ארצות-הברית

כדי למנוע את אפשרות השימוש לרעה בשררה, צריך לערוך את הדברים כך, שכוח יבלום כוח (כלומר רשות בולמת רשות). אושיות המשטר עשויות להיות ערוכות כך שאיש לא ייאלץ לעשות דברים שהחוק אינו מחייבו לעשותם, ולא יהיה מנוע מעשיית דברים שהחוק מתיר לו. [...] אבוד יאבד הכול אם אדם אחד ויחיד או גוף אחד ויחיד – הנסיכים, האצולה או העם כולו, יפעיל לבדו את שלוש הסמכויות האלה: הסמכות לחוקק חוקים, הסמכות להוציא לפועל החלטות שנתקבלו בענייני הציבור והסמכות לשפוט מעשי פשע ולהכריע בין סכסוכים בין פרטים.
מונטסקייה, על רוח החוקים, עמ' 145-148

אפשר להציג טיעונים רבים בזכות שלטון הנבונים והמשכילים, טיעונים רבים לא פחות בזכות שיטה של איזונים ופיקוחים, וכן בזכות משטר מעורב, שבו היסוד של שלטון עממי מוגבל בקפידה. אין הרבה מה לומר בזכות זיהוי הדמוקרטיה עם כל אלה.

חתירתה של הדמוקרטיה לקדם את התפתחותם של בני אדם כבני אדם באמצעות העלאתם לממד פוליטי, היא המקנה ערך למשטר. מטרת ההליכים הדמוקרטיים אינה (או אינה רק) להבטיח החלטות ממשלה טובות, אלא להעשיר את ניסיון הפרט.
ג'ק לייבלי, "דמוקרטיה", מצוטט אצל נויברגר, עמ' 117

האמנה החברתית

'האמנה החברתית' מ-1762 נחשבת לאחד מחיבורי המפתח ששימשו השראה רעיונית למהפכה הצרפתית ולעידן הליברלי שהגיע בעקבותיה. רוסו כתב את הספר כביקורת חריפה על המונרכיה האבסולוטית של המאה ה-18. לאחר פרסומו נאסר הספר להפצה ועיריית ז'נבה הוציאה צו מאסר נגד רוסו, שנמלט בתגובה וחיפש אחר מקלט בטוח בצרפת, שווייץ ואנגליה. למרות שהטקסט עצמו כתוב בצורה מקוטעת ובלתי שיטתית, רוסו הציג בו אלטרנטיבה למערכת הפוליטית המונרכית הרקובה, והסביר כיצד שלטון המדינה הוא לגיטימי כאשר הוא נשען על הסכם (אמנה חברתית) בין בני אדם שכרתו אותו כדי לשמור על חייהם ורכושם. בשונה מהוגים אחרים מאסכולת האמנה החברתית, כמו תומס הובס וג'ון לוק, לרוסו הייתה תפיסה חברתית רדיקלית של דמוקרטיה ישירה והשתתפותית שבה כל אזרח ואזרחית לוקחים חלק ישיר בעיצוב החיים המשותפים, ללא תיווך.

ז'אן ז'אק רוסו, מתוך "על האמנה החברתית" (1762)

למצוא צורה של שותפות, שתגן ותשמור בכל הכוח של הציבור על גופו ועל רכושו של כל שותף ושכל אחד ואחד יתאחד על-ידיה עם הכל, ואף על-פי-כך יציית רק לעצמו, וישאר חפשי ככל שהיה חפשי קודם לכן. זוהי הבעיה היסודית שהאמנה החברתית נותנת לה פתרון.

ספר א', פרק ו'

אם נוציא איפוא מן החוזה החברתי מה שאינו ממהותו, ניראה שאפשר לנסחו במלים אלו: "כל אחד מאתנו מפקיד, ביחד עם כל האחרים, את אישיותו ואת כל כוחו ביד ההנהלה העליונה של הרצון הכללי; ואנו מקבלים, כגוף אחד, כל חבר כחלק בלתי-נפרד מן הכלל".

ומיד, במקום אישיותו המיוחדת של כל אחד ואחד מבעלי האמנה, יוצרת פעולה זו של שיתוף גוף מוסרי וקיבוצי, שמספר חבריו הוא כמספר הקולות באסיפה הכללית, ושהוא מקבל מפעולה זו את אחדותו, את האני הקיבוצי שלו, את חייו ואת רצונו. אישיות ציבורית זו, הנוצרת באורח זה על-ידי איחודן של כל האחרות, לפנים היה שמה קריה וכעת שמה רפובליקה או גוף מדיני, שחבריו קוראים לו מדינה כשהוא סביל, ריבון כשהוא פעיל, כוח-שלטון כשמשווים אותו אל הדומים לו. אשר לשותפים, הרי נקראים הם בתורת קיבוץ אחד בשם עם, ובתורת אישים בודדים נקראים הם בשם אזרחים מבחינת היותם משתתפים בסמכות הריבונית, ובשם נתינים מבחינת היותם כפופים לחוקי המדינה. אבל את המונחים הללו מערבבים לעיתים קרובות ומחליפים אותם זה בזה. די לדעת להבחין ביניהם בשימוש המדויק.

ספר א', פרק ו'

מעבר זה מן המצב הטבעי אל המצב האזרחי יוצר באדם שינוי ניכר מאוד, על-ידי שהוא קובע בחייו את הצדק במקום היצר, ומקנה למעשיו את המוסריות שהם היו חסרים קודם לכן. ורק אז, כשקול החובה יורש את מקומה של הדחיפה הפיסית, והזכות את מקומה של התשוקה, מתחיל האדם, שעד אותה שעה היה שם לב רק לעצמו, להרגיש הכרח לפעול על-פי עקרונות אחרים ולהימלך בשכלו קודם שיטה אוזן לנטיותיו. אף על-פי שבמצב זה מונע הוא מעצמו הרבה יתרונות שהעניק לו הטבע, רוכש הוא תמורתם יתרונות גדולים כל כך, ספיקותיו מתאמנות ומתפתחות, מושגיו מתרחבים, רגשותיו מתעדנים, וכל נפשו עולה למדרגה כזו, שאילו לא היו מורידים אותו לעתים קרובות קלקולי המצב החדש הזה למטה מן המצב שבו היה נתון בראשונה, כי-אז חייב היה לברך בלא הפסק את הרגע המאושר שהוציא אותו ממנו לעולמים, ושהפך חיה מטומטמת ומוגבלת ליצור נבון ולבן-אדם.

[...]

מלבד כל האמור, אפשר היה להוסיף על מה שרוכש לו האדם במצב האזרחי, את החירות המוסרית, שהיא בלבד עושה את האדם באמת אדון לעצמו. כי דחיפת התשוקה גרידא היא עבדות, והמשמעת לחוק שקבענו לעצמנו היא חירות."

ספר א', פרק ח'

אסיים פרק זה וספר זה בהערה, שצריכה לשמש יסוד לשיטה החברתית כולה: החוזה החברתי אינו שם קץ לשוויון הטבעי, אלא קובע, להפך, במקום אותה מידה של אי-שוויון פיסי שהטיל הטבע בין בני-אדם, שוויון מוסרי וחוקי; ובני האדם שהם בלתי-שווים, אפשר, מבחינת הכוח או הכשרון, נעשים כולם שווים בתוקף ההסכם והחוק.

המסקנה הראשונה והחשובה ביותר, היוצאת מן העקרונים שקבענו עד עתה, היא שרק הרצון הכללי יכול לנהל את כוחות המדינה בהתאם למטרה שלשמה נוסדה, הלא היא טובת הכלל.

[...]

הריני אומר איפוא, שהואיל והריבונות אינה אלא הוצאה לפועל של הרצון הכללי, אי-אפשר לה לעולם שתימסר לידי אחר, והריבון, שאינו אלא יצור קיבוצי - רק הוא עצמו יכול לשמש נציג לעצמו; כי אפשר למסור את השלטון, אך לא את הרצון.

ובאמת, אף אם לא מן הנמנע הוא שרצון פרטי מסויים יהא תואם באיזו נקודה לרצון הכללי, הנה על כל פנים מן הנמנע הוא כי התאמה זו תהא קבועה ומתמדת. כי הרצון הפרטי נוטה מטבעו למשוא פנים, ואילו הרצון הכללי נוטה לשוויון. ועוד יותר בגדר הנמנע, שתהא להתאמה זו ערובה; כי אף אם תעמוד בעינה תמיד, לא תהא זאת תוצאת האומנות אלא פרי המקרה. אמנם יכול הריבון לומר: "אני רוצה ברגע זה מה שרוצה פלוני-אלמוני, או לפחות מה שהוא אומר שהוא רוצה", אבל אינו יכול לומר: "מה שאדם זה ירצה מחר, בזאת ארצה אף אני". כי דבר בטל הוא שהרצון יעשה את עצמו לעבד עולם ושום רצון לא יוכל להסכים לדבר המתנגד לטובתו של בעל הרצון. אם מביטיח העם איפוא הבטחה סתמית להשמע, מבטל הוא את עצמו על-ידי מעשה זה ואובדת לו התכונה המקנה לו אופי של עם. ברגע שיש אדון, אין עוד ריבון, ומרגע זה פוסק הגוף המדיני מלהתקיים.

אין זאת אומרת שפקודות המנהיגים אינן יכולות להיחשב לרצונות כלליים, כל זמן שהריבון, אשר רשאי הוא להתנגד להן, אינו מתנגד. במקרים כאלה יש להניח ששתיקה כללית היא סימן להסכמת העם.

ספר א', פרק ט'

מבחר מתוך הצהרת זכויות האדם והאזרח

פתח דבר לחוקה | 24 ביוני 1793

א. מטרת החברה היא האושר הכללי. השלטון מוקם למען הבטח לאדם את ההנאה מזכויותיו הטבעיות והלא ניתנות לביטול.

ב. החוק הוא הביטוי החופשי והחגיגי של הרצון הכללי; הוא אותו החוק לכולם, בין אם מגן ובין אם מעניש; אינו יכול לרצות אלא מה שצודק ומועיל לחברה; אינו יכול לאסור אלא מה שמזיק לחברה.

ט. החוק חייב להגן על החירות הציבורית והאישית כנגד דיכויים על ידי השליטים.

כא. הסיוע הציבורי הוא חוב קדוש. החברה חייבת [בהבטחת] הקיום של האזרחים האומללים בין אם שתספק להם עבודה ובין אם תבטיח אמצעי קיום לאלה שאינם מסוגלים לעבד.

כג. הערבות החברתית היא בפעולות כולם למען הבטח לכל אחד את ההנאה והשמירה על זכויותיו; ערבות זו מושתתת על הריבונות הלאומית.

כד. [ריבונות] זו אין לה קיום אם גבולות התפקידים הציבוריים אינם מוגדרים באופן ברור על ידי החוק ואם האחריות של בעלי התפקידים אינה מובטחת.

כה. הריבונות שרויה בעם; היא אחת, בלתי ניתנת לחלוקה, בלתי ניתנת לביטול ובלתי ניתנת לווייתור.

כו. שום חלק מהעם אינו יכול להפעיל את כוח השלטון של העם כולו; אך כל חלק של האספה הלאומית חייב להיבנות מן הזכות להביע את רצונו תוך חופש גמור.

לד. הגוף החברתי מדוכא כאשר אפילו אחד מחבריו מדוכא; כל אחד מחבריו מדוכא כאשר הגוף החברתי מדוכא.

לה. כששלטונות מתנכרים לזכויות העם ההתקוממות היא עבור העם ועבור כל חלק ממנו הקדושה שבזכויותיו ההכרחית שבחובותיו.